

A pénz nem játék, vagy mégis?

80

Órombótes juhasztragosz töredéke az orosházi Árpád-kori település területéről. Bene András találata (fotó: Gedai Csaba)

Juhasztragoszt mintázó ólom súly az orosházi Árpád-kori település területéről. A tárgyat Bene András találta (fotó: Rosta Tibor)

Juhasztragosz Pétermonostora (Bugac, Rosta Szabolcs ásatása) területéről. Lecsiszolt felületébe egy 12. század közepéről származó érmét illesztettek (fotó: Kis Béla)

„kecske”
„birka”
„teve”
„ló”

A csigacsontok állásához kapcsolt jelentések

a csontokkal jóslhattak, illetve amulettként óvó-védő szerepet is tulajdoníthattak nekik. Több csontocskát is van fúrva, és gyakorta csak egy-egy darab kerül elő belőlük temetkezésekben. Ebben az esetben feltételezhető, hogy az amúgy készletben játékra használt csontok egy-egy darabjának sírba tétele az elhunyt védelmét szolgálhatta, túlvilági hitükben a csontocskáknak mára kifürkészhetetlen jelentőséget tulajdoníthattak.

Az orosházi asztragoszok sorában a harmadik darab is egy ilyen titokról lebbenti fel a fátylat. A különféle bűnesetek díjszabását így nem a mai értelemben vett pénzben határozták meg. A vétekesekek élő állattal kellett tartozásukat kiegyenlíteniük. Az élő állat és a vagyon tehát nagyon erősen összefonódott egymással. Olyannyira, hogy I. (Szent) László törvényeiben is fontosnak tartották az aranyosidus értékét megfeleltetni a tinóéval. Ez az állattartó közösségek esetében egyáltalán nem meglepő, hiszen az egykori nomadizmus emléke, az állatokhoz való erős kötődés honfoglaló eleink hitvilágában is nagyon szépen nyomon követhető.

Folkloranyagunk gazdag tárházának táltos lova és a lovas temetkezések sokasága mind-mind ember és környezete mélyen gyökerező kapcsolatának bizonyítékai.

A pogány magyar hitvilág áldozati lovának csak bizonyos részeit tették a sírba. Elég volt annak megfelelő darabjait az elhunyt mellé helyezni, hiszen a közösség tudatában a rész egyenlő volt az egészsel. Hasonlóképpen szimbolizálhatta a sírokba tett csigacsont, az asztragosz is az egész állatot, így a vagyont, és ezzel együtt magát a kézzel fogható pénzt is.

I. (Szent) István fontalapú pénzrendszere a 12. század közepére az akkor már évenkénti pénzrontás

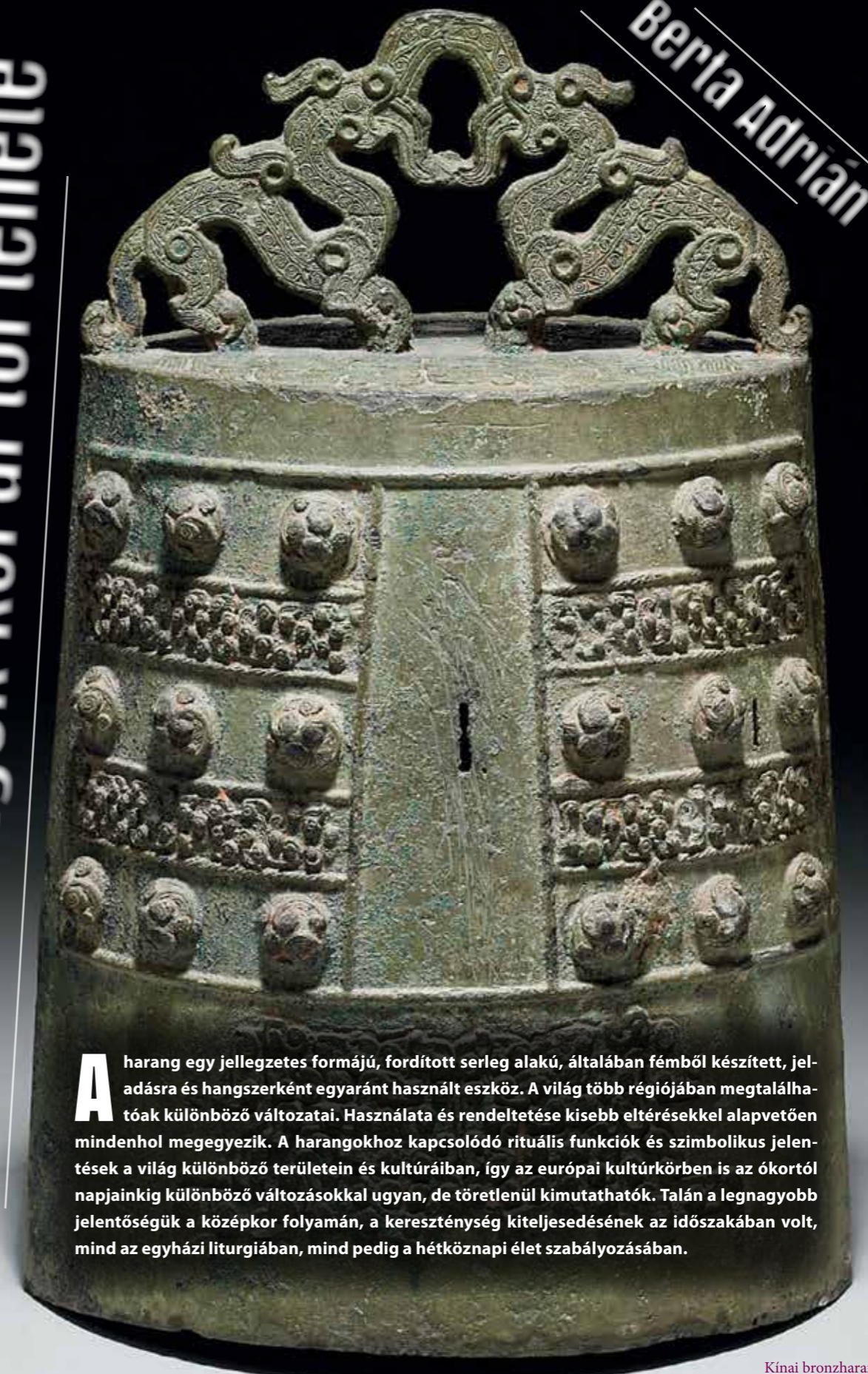
és az ezzel együtt járó pénzújítás miatt reformra szorult. II. Géza (1141–1162) szakított a pénzrontás szokásával, és áttért a márkasúly használatára. A márkasúlyok közül az úgynevezett budai márka az, amely a legnagyobb karriert futotta be hazánkban; egy budai márka súlya kb. 245,53 grammnak feleltethető meg. Az orosházi településen előkerült ólom súlyok is a budai márka rendszeréhez igazodnak, csakúgy, mint más ugyancsak pénzváltó települések területén talált társaik is. A mi darabjaink között található egy felettebb érdekes ólom tárgy is, amely egy juhcsigacsont pontos, méretarányos mása. Korabeli sérülés nyomai nem fedezhetők fel rajta, így szinte biztosan nem használták játékként, hiszen az ólom könnyen deformálódik. A tárgyat Bene András fémkeresős, civil segítőnk találta, és egyben fel is hívta figyelmünket arra, hogy a súlya pontosan a budai márka egy negyed részével egyezik meg! Kutatásaink szerint a budai márka súly keletről érkezett a Kárpát-medencébe, muszlim közvetítéssel. Orosházán pénzváltó muszlimok laktak, tevékenységükre hengeres és kocka alakú ólom súlyok sokasága utal, melyek a budai márkasúly rendszeréhez köthetők. „A fenti gondolatkör a muszlim közösséghez is köthető, de a keresztényre vált magyaroktól sem feltétlenül állhatott távol, sőt.”

Ezen a ponton azonban úgy érezzük, meg kell, hogy álljunk, hiszen fantasztikus dolognak tartjuk a rész és az egész, illetve ember és környezetének ilyen csodálatos egységét, amit ezek a tárgyak szimbolizálnak számunkra! Az ezred, sőt tízezer grammos pontossággal dolgozó pénzváltók etalonjával állnánk tehát szemben? Ez talán már több a véletlenek játéknál... és a pénz nem játék, vagy mégis?

A harangok korai története

81

Berla Adrián

A harang egy jellegzetes formájú, fordított serleg alakú, általában fémből készített, jeladásra és hangszerként egyaránt használt eszköz. A világ több régiójában megtalálhatóak különböző változatai. Használata és rendeltetése kisebb eltérésekkel alapvetően mindenhol megegyezik. A harangokhoz kapcsolódó rituális funkciók és szimbolikus jelentések a világ különböző területein és kultúráiban, így az európai kultúrkörben is az ókortól napjainkig különböző változásokkal ugyan, de töretlenül kimutathatók. Talán a legnagyobb jelentőségük a középkor folyamán, a kereszténység kiteljesedésének az időszakában volt, mind az egyházi liturgiában, mind pedig a hétköznapi élet szabályozásában.

A harangok kialakulásának körülményei és helyszíne furcsamód ismeretlen. A működésük és felépítésük alapján az eredetük valószínűleg az őskorban keresendő, amikor a különböző kővek, fák, csontok, kagylók vagy szarvak segítségével az emberi fülnk kellemes vagy éppen kellemetlen hangok előállítását kísérelték meg. A forma közvetlen előzménye valószínűleg az üreges fatönkre kifeszített állatbőr vagy üregesen kialakított fahé-

Idő-
s e b b

Pliniustól (23–79)

maradt fenn Lars Porsena (Kr.

e. 500 táján) etruszk király síremlékének

a leírása, amely szerint a labirintusként kialakított sírépítményre öt piramist építettek rá. A piramisok csúcsára bronzgömböket helyeztek, a gömbökön pedig egy-egy *petasus* (széles karimájú kalap) alakú tárgy volt található. Ezek karimájáról láncokon harangok lógtak le, amiket a szél tudott megkondítani. Etruszk sírokban is találtak különböző méretű és hangú harangokat, valamint ismert egy korai hangszer is, amely egy fémrúdon sorba rendezett bronzedényekből állt.

A késő középkori hagyomány szerint Szent Paulinus (Kr. u. 354–431), a Campana tartománybeli Nola város (Olaszország) püspöke volt az első, aki harangokat készített az 5. század elején. Az egyik fennmaradt történet szerint a székesegyház tetejére egy nagy bronzüstöt helyeztetett, amit kalapáccsal szóltattak meg, ha a híveket imára hívták. Paulinus püspöki székhelyének a nevéből származtatták a középkorban a nagyobb harangokra használt *campana* és a kisebbekre használt *nola* kifejezést. Szent Paulinusról korabeli életrajz nem ismert, azonban magától a püspöktől több írás is fennmaradt, de ezek közül egyikben sem tett említést harangokról.

zō megmunkálási folyamatok, elsősorban a kalapálás és kovácsolás közben, hogy melyik fém milyen hangot képes létrehozni, és ezt a tapasztalatot használhatták fel a későbbiekben, a már valóban harangnak nevezhető tárgyak készítésénél. Az első valódi harangok feltűnésének a helye máig vitatott, legvalószínűbb, hogy Kína területén jelentek meg először a Kr. e. 2. évezredben. A ránkö-

A

S z e n t

Patrik életéről ké-

szült *Vita Tripartita Sancti Pat-*

rici számos helyen említi a harangokat.

A szent egyszer negyven napon és ugyanannyi

éjszakán keresztül böjtölt egy hegyen, amelyet a negyven nap elmúltával fekete madarak árasztottak el. Szent Patrik ördögűző énekeket énekelt, de azok ezután sem mentek el. Ekkor haragra gerjedt, és megkondította a harangját, aminek a hangját egész Írországból hallották, majd a madarak felé dobtá, és a harang akkor elrepedt. Szent Patrik zokogásban tört ki, és annyira sírt, hogy az arca és a ruhája teljesen vizes lett.

Ekkor egy angyal jelent meg, hogy megvizsgálja a szentet, és fehér madarakat hozott magával, amik gyönyörű énekeket énekeltek neki. Az esemény után hét évig, hét hónapig és hét napig nem kísértettek démonok Írország földjén.

tett, amelynek az ütögetésével telt hangzást tudtak előállítani. Ilyen eszközöket egyes ázsiai, afrikai és óceániai törzsek még a 19. században is használtak. Az Új-Hebridákon élő őslakosok egész fatörzsekkel készítették harangként funkcionáló tárgyakat: a fának eltávolították a koronáját, és a belsejét kivájták, hogy üreges legyen, majd az oldalán néhány cm szélességben, a törzsön hosszában egy rést vágtak, végül kívülről egy fából készült ütővel szóltatták meg. A fémek megjelenésével és elterjedésével fokozatosan jöhettek rá, valószínűleg a különbö-

elsősorban különféle kultikus célokra használták őket, miközben igyekeztek megalkotni a tökéletes zenei összhangot. A harangot (és mellette a gongot és a dob) olyan jelzésekre is használták, amelyeknek egész rendszerét dolgozták ki. Ebben a korszakban a városokban már dob- és harangtornyok is léteztek, amelyekből a napszakokat jelezték, illetve tűzvész, vihar és az ellenség közeledtére figyelmeztették a lakosságot.

Fatörzsharangok az Új-Hebridákon

Újkori harangöntők

A Közel-Keleten már az ókorban is használtak harangokat és csengőket. Asszíriából ábrázolások és régészeti leletek is ismertek, a legismertebb példányok Nimrud városának (Irak) feltárásakor kerültek elő. Az asszíruiakhoz hasonló példányokat találtak a Kr. e. 2. századi egyiptomi sírokban is. Az ókori Európában a görögök, az etruszkok és a rómaiak egyaránt használtak harangokat, amiről mind írott források, mind pedig régészeti emlékek tanúskodnak. Zömmel különböző vallási kultuszok gyakorlása során rituális célokra és rontások elhárítására, a különféle polgári és katonai események alkalmával pedig jeladásra, valamint az állatok nyakára kötve használták őket. A görögöknél a harci lovakra akasztottak csengőket, de maguk a harcosok is vettek ilyeneket magukkal a pajzsukra erősítve, hogy hangjukkal félelmet keltsenek az ellenségben, és a saját soraikat harcra

Egyiptomi bronzcsengő a Ptolemaida-korból

akasztottak. Augustus császár rendelte el (Kr. e. 27 – Kr. u. 14), hogy a római Jupiter-templom előtt egy harangot függessenek fel. A római katonai táborokban az őrsemek haranggal adtak jeleket egymásnak az éjjeli őrség idején. Haranggal hívták össze a polgárokat az ünnepekre, és szintén haranggal jelezték a meghatározott napszakban, hogy a nyilvános fürdők készen állnak a vendégek fogadására.

A középkort megelőző évszázadokban, a kereszténység elterjedését követően jóval később tudott csak kibontakozni a keresztény liturgiához kötődő haranghasználat. A keresztényüldözések miatt ebben a korszakban nem használhatták sem a harangokat, sem pedig más hangos jelzésre alkalmas eszközt a híveknek az istentiszteletekre való összehívására. Ennek feltéte-

Urartui harang a Kr. e. 8. századból

Középkori kovácsolt harang Írországból

buzdítsák vele. Nagy Sándor (Kr. e. 336–323) díszes halottaskocsija fölé is egy harangot függesztettek. Az athéni polgárok halálakor bronzüstöket ütögetve és harangokat kongatva igyekeztek távol tartani a gonosz szellemeket, és valószínűleg ezt a célt szolgálták az ókori görög sírokban talált csengők és harangok is.

Az ókori Rómában a diadalmene-tek alkalmával a harci kocsiakra, majd később a császárok kocsijára is harangot

A viaszveszejtéses módszer lényege, hogy az öntendő harang formáját először viaszból készítették el, ami köré agyagból húzták fel az öntőformát. Miután a viaszt kiolvasztották a formából, a helyébe bronzot öntöttek. Ezzel a módszerrel kis és közepes méretű harangokat tudtak készíteni, amelyeknek először tojásra emlékeztető formájuk volt, majd később a méhkas alakúak terjedtek el.

lei csak a 4. század elejétől alakulhattak ki, miután I. Constantinus (306–337) és Licinius (308–324) római császárok változtatták a korábban alkalmazott keresztényellenes valláspolitikán. Ettől az időszaktól kezdve a különféle keresztény közösségek különböző módon hívták össze tagjaikat, így többek között kürtszóval, fadarabok ütögetésével stb. A kutatás kezdetben azt feltételezte, hogy az egyiptomi kopt szerzetesek hasz-

nálták először a harangot a közösség összehívására, azonban a forrásokban szereplő jelzőeszköz valószínűbb, hogy a keleti egyházakban a mai napig is használatos szemantronnal (általában fából vagy öntöttvasból készült, 2–3 méter hosszú és 40–50 cm széles, egy vagy két kalapács formájú ütővel megszólaltatott hangszer) azonos.

A korai nyugati kolostorok regulái, amelyekre nagy hatással voltak a keleti, különösen az egyiptomi szerzetesi szabályzatok, mind említenek olyan eszközt, amellyel a közösség tagjait hívták össze. Nyugat-Európában a már biztosan harangot jelentő *campana* szó 515 körül jelenik meg egy levélben, amelyet Fulgentius Ferrandus karthágói diakónus írt Eugippiushoz, a Nápoly melletti Lucullano kolostorának apátjához, aki Karthágóból rendelt harangot.

A levél tartalmából arra következtetnek a kutatók, hogy ebben a században Észak-Afrikában a harangkészítés és haranghasználat már általánosan elterjedt lehetett, míg Itáliában

Római katonai harang Britanniából

Emellett a kora középkori ír szentek legendáiban is állandóan visszatérő motívum a harang, mint például Szent Degáében (†555), aki állítólag 300 harangot öntött, 300 keresztet faragott és 300 evangéliumot másolt le élete során. Szent Kolumbán (kb. 545–615) életrajzából az derül ki, hogy a hittérítők és püspökök úti felszereléséhez tartozott a kereszt mellett a harang is. Ezeket a korai ír harangokat vaslemezekből kovácsolták, és Írország területén viszonylag nagy számban maradtak

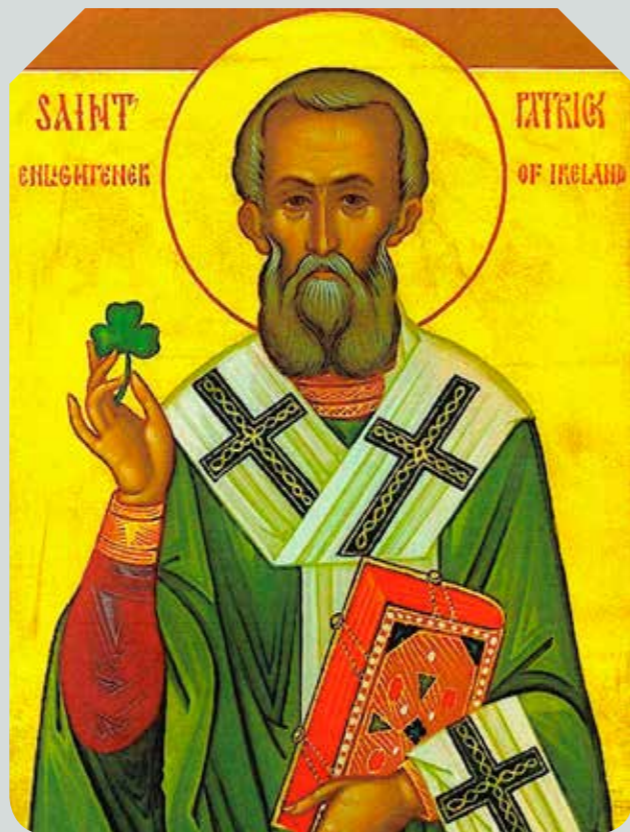
fenn, de a kontinens területéről is ismert néhány példány. Így a harangok használatának elterjedését a kora középkori Nyugat-Európában a kutatók részben Itálián keresztül Észak-Afrikából, részben pedig Írországból vezetik le. A római korban általánosan elterjedt haranghasználat ezt az elgondolást megkérdőjelezi, de az írott és a régészeti források elenyésző száma miatt valójában a töretlen kontinuitás nem bizonyítható a haranghasználat terén.

Szent Kolumbán és társai

nem, habár a kora középkori európai harangkészítés eredetét részben erre a területre helyezik. Kérdés azonban, hogy az Itália területén a római korban széles körben elterjedt és több évszázados hagyománnyal rendelkező haranghasználat valóban eltűnt-e a középkor elejére, vagy pedig a források hiánya miatt nem ismertek az erre vonatkozó adatok.

Itália mellett az európai kereszténység haranghasználatának másik bölcsője Írország területén lehetett, ugyanis a 7. századtól ismert Szent Patrikról (kb. 385–461) szóló legendák alapján az 5. században már nagy számban készültek harangok.

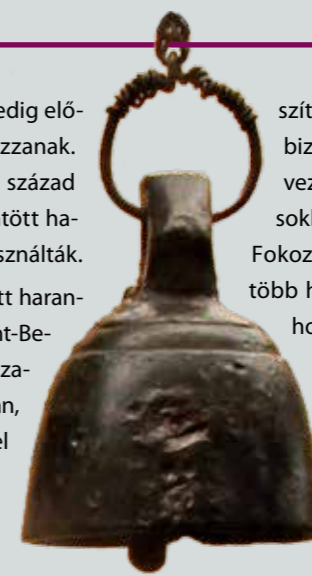

Szent Patrik

A 7. század elején, a középkori hagyomány szerint, Sabiniánus pápa (604–606) rendelte el, hogy az istentiszteletek kezdetét harangszóval kell jelezni. A 8. század közepén II. István pápa (752–757) rendelkezett arról, hogy a római Szent Péter-székesegyházhoz építsenek hozzá egy harangtornyot, amelyben három harangot helyeztetett el. Nagy Károly csá-

szár (768–814) 801-ben kiadott rendeletében pedig előírta, hogy a papok mely napszakokban harangozzanak. Walafrid Strabo (†849) értekezése szerint a 9. század első felében mind a kalapált, mind pedig az öntött harangokat a hívek liturgiára való összehívásra használták.

A legkorábbi nyugat-európai bronzból öntött harangokat a Meroving-korra kelteznek, mint pl. a Saint-Benoît-sur-Loire-ből (Franciaország) előkerült 8. századi példányt. A 9. századtól, a Karoling-korszakban, már nagyobb számban fordulnak elő öntéssel készült harangok. Ebből a korszakból harangöntő műhelyek és öntőforma-töredékek is előkerültek Franciaország, Németország és Dánia területéről. De ide sorolható a Zalavár-Várszigeten előkerült 9. századi harangöntő műhely is. Ebben a korban a harangokat az erre szakosodott, elsősorban bencés szerzetesek készítették az ún. viaszveszejtési eljárást alkalmazva.

Római csengő

szítették el, ami sokkal jobb formázási lehetőséget biztosított, és ezáltal a készülő harang előre megtervezhetővé vált, továbbá ezzel a technológiával már sokkal nagyobb méretű példányokat is készíthettek. Fokozatosan javult az öntvények hangzása, valamint több harang hangját egymással is összhangba tudták hozni. Több kísérlet és átmeneti forma után alakult ki az ún. gótikus harangtípus, amelynek a formája napjainkig használatban van. A harangokat ekkor már nem egy-egy kolostor szerzetesei készítették, hanem erre szakosodott világi harangöntők, akik általában valamilyen központi helyen telepedtek le, és onnan kiindulva látták el a környék folyamatosan növekvő harangszükségletét. A korszakban épülő katedrálisokban nem csak egy harang volt, és a falusi templomok többségében is ekkor már voltak harangok. A harangokat

Fából készült szematron

Fémsemantron

Az érett középkorban egész Európában elterjedt és általánossá vált a harangok használata. Az egyházi liturgia többé-kevésbé egységes haranghasználat mellett számos, régióként sokszor különböző, a harangoknak a közösség mindennapi életét szabályozó használati módja alakult ki. A széles körű elterjedéssel párhuzamosan a készítőtechnológia is megváltozott. Az új technológia lényege az volt, hogy a készülő harang pozitív formáját nem viaszból, hanem agyagból ké-

A nap különböző szakaszaiban való harangozásról Nagy Károly császár rendelete óta van adat. A későbbi évszázadokban különféle pápai rendeletek születtek, amelyek megszabták, hogy a nap melyik órájában kell harangozni. Ezeket a meghatározott napszakokban történő harangozásokat valamely, az egyház által előírt és napi rendszerességgel végzett ima vagy liturgikus cselekmény elvégzésének az idejéhez kötötték, de emellett fontossá váltak az adott közösség mindennapi életének a szabályozásában is. A reggeli és esti harangozást II. Orbán pápa (1088–1099) rendelte el az első kereszties hadjárat sikere érdekében. IX. Gergely pápa (1227–1241) és XXII. János pápa (1316–1334) rendeletei szerint az esti harangozáskor elmondandó Úrangyala és Üdvözlégy Mária imádságok az egész nyugati keresztény világban kötelezővé váltak. A 14–15. század folyamán fokozatosan jött szokásba a déli harangozás is, aminek az eredete a péntek déli, Krisztus keresztthalálának időpontjára emlékeztető harangozásban lehet. III. Callixtus pápa (1455–1458) 1456-ban kiadott bullája rendelte el, hogy délután 3 és 6 óra között háromszor kondítsák meg a templomok harangjait, és a hívek ezalatt imádkozzanak a törökök feletti győzelemért. A nándorférvári ostrom után a pápa módosította a rendeletet, és a kiszabott imádságokat már hálaadásként mondatta el az egyház híveivel. Az 1500-as szentév alkalmával a VI. Sándor (1492–1503) pápa által kiadott bulla az egyre növekvő török veszély miatt megerősítette III. Callixtus rendeletét, és minden napra elrendelte a déli harangszót.

tömegük és méretük, valamint a szállítás nehézségei miatt általában azon a helyen öntötték, ahol a megrendelőnek szüksége volt rájuk. Magyarország területén több középkori harangöntő műhely maradványa is előkerült, ezek közül a legjelentősebbek Esztergom, Buda, Ópusztaszer és Visegrád. Ez utóbbi helyen készült Európa eddig ismert egyik legnagyobb középkori harangja, amelynek a szájátmérője 2,8 méter, a magassága pedig kb. 3 méter volt.

